

## **37e Van der Leeuw-lezing**

### **IN GESPREK**

#### **De schrijfster en haar kooien**

##### **Anna Enquist**

Vlak voor zijn dood schreef de literatuurwetenschapper Edward Said over het late werk van kunstenaars. Hij maakte een tweedeling: er is een groep die sereen en rustig tot het einde doorgaat op de ingeslagen weg en een andere groep die juist dwars gaat liggen. Deze kunstenaars kiezen op het moment dat zij hun medium totaal beheersen voor een eigenzinnige, moeilijke route waarbij ze zich van hun publiek vervreemden en veelal niet worden begrepen. Said geeft voorbeelden: de musicus Glenn Gould die niet langer voor publiek wilde spelen en zich opsloot in zijn opnamestudio, de componist Beethoven die zich in zijn late werk losmaakte van de geijkte structuren en volstrekt zijn eigen weg ging. Said noemt nog veel meer namen, naast musici ook schrijvers. Allemaal mannen. Nu zijn er vooralsnog niet veel vrouwelijke componisten, maar schrijfsters en schilders zijn er wel. Kunnen zij zich ook in hun late werk ontworstelen aan de vastgelegde patronen, ontwikkelen zij de durf om daar tegenin te gaan?

Ik bezocht de overzichtstentoonstelling van de Oostenrijkse schilderes Maria Lassnig in het Stedelijk Museum om me op deze lezing voor te bereiden. Bij het bestijgen van de trap werd de blik van de bezoeker getrokken door een verschrikkelijk schilderij, een zelfportret. Naakt en haarloos zit Lassnig op een stoel, in elke hand een pistool. Het ene richt zij op de toeschouwer, het andere op haar eigen hoofd. 'Du oder Ich', heet het werk. Ik ging eerst maar eens chronologisch langs haar producties en zag dat Lassnig erg haar best had gedaan om geaccepteerd te worden door de mannelijke collega's. Hard werken, geen langdurige relatie, geen kinderen. Aan het eind van haar leven gaat het roer om, trekt zij zich nergens meer iets van aan en begint zij een serie 'drastische schilderijen'. Het zijn grote doeken, over de kinderen die zij nooit kreeg, over een reuzin die de torens van Manhattan verplettert en over de dood die het penseel van haar zal overnemen. Keiharde, extreem deprimerende werken.

De betekenis van het iconische schilderij met de twee pistolen drong nu tot me door: Lassnig verbeeldt de keuze tussen de mannelijke en de vrouwelijke positie. De man gaat niets ontziend op zijn doel af en ruimt iedereen uit de weg die hem dat belet. De vrouw trekt zich terug en doet zichzelf liever geweld aan dan dat ze iemand tot last is. Moord of zelfmoord. Een inderdaad heel drastische verbeelding van een treurige, door haar zo waargenomen waarheid.

Ik weet dat ik generaliseer. Dat zal nog wel erger worden maar het is nodig om de gedachtegang duidelijk te krijgen. Voor de goede orde: er bestaan mannen die níét moorden en vrouwen die van zelfvernietiging niets moeten hebben. Maar nu wil ik kijken naar de structuur van het kunstenlandschap, de grote lijn, en ga ik aan de uitzonderingen voorbij. Ik concentreer me op de wereld van de literatuur. 'De pen is de zuster van het penseel', zegt Lassnig.

- Minachting en moeite.

Vrouwen moeten deugdzzaam zijn en vooral zorgen dat er niet over ze gesproken wordt, valt te lezen in de beroemde lijkrede van Pericles. Toen al. Zijn opinie is nog steeds van kracht. In een interview met Trouw zegt Maxim Februari: 'in de literatuur voel je de minachting van mannelijke schrijvers voor zowel hun vrouwelijke collega's als voor hun lezers wanneer dat vrouwen van boven de vijftig

zijn'. Mannelijke recensenten zijn geneigd hele oeuvres af te doen als 'vrouwenboeken over vrouwendingetjes' en lijken geen oog te hebben voor de universele betekenis waar zo'n oeuvre naar verwijst. Neem het werk van Anne Tyler: een vrouw van middelbare leeftijd met een schort aan staat in haar keuken in Baltimore te peinzen. Er gebeurt niet veel maar als je goed leest gaat het over trouw en ontrouw, vechten of vluchten, dood en leven – net als in mannenboeken maar hier op het niveau van het aanrecht en niet op de snelweg, de beursvloer, het slagveld.

Waarom kunnen vrouwen zich zo moeilijk handhaven in de mannenwereld, zijn er quota en voorkeursbehandelingen nodig en is er geen vanzelfsprekend respect? Dat kan te maken hebben met het feit dat alle maatschappelijke structuren, of het nu de staat, de kerk of het bedrijfsleven betreft, al eeuwen geleden door mannen zijn ontworpen op basis van macht en hiërarchie. Misschien voelt een vrouw zich daarin niet thuis? Heeft ze er geen zin in?

Voor het wereldkampioenschap vrouwenvoetbal sprak ik langdurig met de bondscoach Sarina Wiegman, die in de mannenwereld van de KNVB tot grote hoogte is opgeklommen, altijd verkerend in mannengroepen. 'Je moet je mond houden', zegt zij Pericles na, 'en pas wat zeggen als je werkelijk iets toe te voegen hebt.' Naast het gewone werk heeft zij dus een extra taak: het eigen gedrag in de gaten houden en de al dan niet bewuste minachting trotseren.

#### - Opvoeding en socialisatie

Trotseren van afkeuring en minachting hoort niet bij het gedragsrepertoire van meisjes. Een meisje moet zich juist aanpassen aan wat er van haar wordt verwacht en moet een zuiver gevoel hebben voor de impliciete eisen die opvoeders en omgeving aan haar stellen. De ander de ruimte geven, je niet op de voorgrond dringen, een aantrekkelijke indruk maken. Niet rivaliseren, niet boos worden, niets vernielen. Zwijgend mooi en lief zijn, dus.

Natuurlijk zijn er over de jongen evengoed verwachtingen, maar die liggen in lijn met het gedrag dat later tot succes zal leiden: concurreren, winnen, doorzetten en durven. Eerder flink en doelgericht zijn dan lief en zorgzaam.

Voor dit verschil in opvoeding is tegenwoordig gelukkig veel aandacht. Jongens moeten leren hun gevoelens te verwoorden, meisjes moeten in bomen klimmen en hun roze speelgoed laten staan. Dit streven is goed bedoeld maar blijft gemakkelijk aan de oppervlakte omdat het voorbijgaat aan de onbewust verlopende identificatieprocessen. Woordeloos vereenzelvigd het meisje zich met de moeder, niet eens zozeer met moeders daden - want de huidige moeder studeert en werkt – maar vooral met de al dan niet bewuste moederlijke emoties: schuldgevoel over dat werken, angst om de vader te overtreffen, onvermogen om van succes te genieten. Het meisje, de toekomstige schrijfster, internaliseert deze waarden en zo worden ze de tralies van een kooi die haar gevangen zal houden.

Naast identificatie speelt ook socialisatie een rol. De maatschappij heeft verwachtingen die bewust of onbewust worden doorgegeven. Aanpassing, zorgzaamheid en aantrekkelijkheid worden beloond, triomfantelijke toekomstverwachtingen en strijd lust worden ontmoedigd. In het eeuwige, onontkoombare conflict tussen symbiose en autonomie wordt de jongen in de richting van de autonomie gedreven en het meisje in de symbiose vastgehouden, misschien nog bekrachtigd door de biologie van het baren waarbij de vrouw daadwerkelijk een tijdlang in symbiose met haar kind verkeert.

Tal van kooien dus: socialisatie, identificatie en minachting. Die laatste komt overigens ook van de kant van de vrouwen want die zitten in dezelfde kooi gevangen en kijken misprijzend naar hun zusters die eruit willen. Hoe kan je ontsnappen?

- De weg naar vrijheid

In de bloei van haar leven is de vrouw omringd door mensen voor wie zij moet zorgen, die zij ter wille moet zijn en door wie zij zich beoordeeld voelt. Ouders, partner, kinderen. Helpt het als deze banden lossen worden of wegvallen? Wijken de tralies van deze kooi uiteen als de kinderen groot zijn, de partner weggelopen of weggestuurd, de ouders gestorven?

De romanschrijfster Rose Tremain publiceerde vorig jaar haar jeugdherinneringen. Als haar moeder nog had geleefd had ze dit boek nooit kunnen schrijven, zegt zij. Wilde ze een levende moeder niet kwetsen, vreesde ze afwijzing? Of houdt een levende moeder de fantasie in stand dat het ooit nog goed zal komen, die getroebleerde verhouding tussen moeder en dochter? Als de dochter in haar boek de moeder bruuskeert is de illusie voorbij. Zwijgen dus maar, en pas je mond opendoen als moeder is begraven.

Ik weet niet of het concreet verdwijnen van sleutelfiguren tot vrijheid leidt. De normen en geboden van de moeder zitten in het hoofd van de schrijfster, ze zijn geïnternaliseerd en zullen niet verdwijnen als de moeder sterft. Voor het onderkennen en opzij schuiven van die normen is een ander proces noodzakelijk. Ik kom daar straks op terug.

Hoe zit het met de kooi van de begeerlijkheid? Siri Hustved schrijft dat zij het als een opluchting heeft ervaren geen object van begeerte meer te hoeven zijn. Een beetje verdrietig ook wel, maar vooral bevrijdend. Eindelijk wordt zij om haar intellect gewaardeerd en niet meer om haar uiterlijk. Een gedachtegang die wel logisch klinkt maar in de praktijk tegen zou kunnen vallen.

‘We hebben allemaal levenslang het fijnstof ingeademd van de sociale discriminatie die ons omringt’, schrijft de socioloog Abram de Swaan in zijn boek ‘Tegen de vrouwen’. Dat de wereld zit te wachten op het vrouwelijk intellect lijkt me twijfelachtig. De ervaring is dat een vrouw behoedzaam en voorzichtig te werk moet gaan als ze haar mening over het voetlicht wil brengen. Dat doet ze dan ook vaak verontschuldiging, haar betoog larderend met faalmomenten en onzekerheden, om maar niet te dominant over te komen. Niet meer aantrekkelijk zijn geeft ontegenzeggelijk vrijheid, maar of de bevrijde vrouw wordt gehoord, tegen de ingesleten patronen van discriminatie, dat gemene fijnstof, in, is de vraag.

Resumerend tot nu toe zien we dat de vrouw in haar kooien wordt vastgehouden

- door de daadwerkelijke en de geïnternaliseerde belangrijke personen uit haar leven
- door de ingeprente ideeën over haar identiteit
- en door de sociale minachting ten aanzien van ‘sterke’ vrouwen.

- Autonomie

De sleutel tot het bereiken van autonomie ligt voor de ouder wordende schrijfster in het onderkennen van de rolmodellen. Bewustwording van de neiging tot aanpassen en geen aanstoot geven maakt de weg vrij naar het eigen echte gevoel. Weten wat je ten diepste wil en voelt is de

eerste stap; daarna is het zaak je niets aan te trekken van de verwachtingen van anderen en hun commentaren op het nieuwe gedrag, het nieuwe boek. Dit proces is pijnlijk. Ingaan tegen de gevestigde rol geeft angst. De schrijfster kan deze stap vaak pas zetten als ze helemaal aan de grond zit en in een heftige crisis verkeert. Dat is het geval na een 'life event', een schokkende gebeurtenis die een breuk in het leven veroorzaakt. Het is alsof na die breuk niets haar meer iets kan schelen en ze eindelijk haar eigen taal vindt, kan schrijven wat ze echt wil.

Voor Rachel Cusk was de geboorte van haar eerste kind zo'n 'life event', en, wat later, haar echtscheiding. Het resultaat: twee keiharde, eerlijke boeken die een storm van kritiek en, vooral buitenliterair, commentaar hebben opgeroepen.

Penelope Mortimer kon na de desastreuze scheiding van haar tweede echtgenoot 'The Pumpkin Eater' schrijven en durfde daarna twee autobiografisch werken aan.

De toegenomen autonomie na een ramp is ook te lezen in het werk van schrijfsters die minder op de autobiografie leunen: Jane Gardam schreef haar meesterwerk, de trilogie over 'Old Filth', nadat zowel haar man als haar dochter waren gestorven. Een crisis kan de vrouwelijke auteur dus verlossen uit de kooi waarin ze zit opgesloten. Dit proces kan zeker gefaciliteerd worden door psychotherapie, want het doel daarvan is eveneens om daadwerkelijk in gesprek te komen met jezelf en de angst die dat oproept te overwinnen. Je minder richten op andermans wensen, je minder aantrekken van veroordeling en afwijzing, minder in gesprek gaan met de ander en meer met jezelf – daar gaat het om. De beloning ligt in de authenticiteit en eigenzinnigheid van het werk dat uit dit gesprek ontstaat.

- Conclusie

Kan de vrouwelijke schrijver zich uit haar kooien bevrijden?, vroeg ik aan het begin van dit verhaal. Ja zeker kan dat. Als zij ouder durft te worden. Als zij de onbewuste of halfbewuste eisen en opdrachten van anderen terzijde durft te schuiven. Als zij in gesprek kan komen met zichzelf.

Mijn kleindochter van vijf jaar staat bij de hoge glijbaan in het zwembad. Daar mag ze eigenlijk nog niet af. Peizend kijkt ze me aan en zegt: 'Ga ik durven?' Dan denkt ze zwijgend na. Ze gaat in gesprek met zichzelf, onderzoekt haar verlangens, haar gevoelens. Kennelijk komt ze tot een conclusie want ze klimt omhoog en zoekt dan triomfantelijk naar beneden, naar het water waarin ze zo graag wilde zijn.

Anna Enquist, oktober 2019